

فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپولیتیکی
جمهوری اسلامی ایران
در منطقه خزر

دکتر بهادر زارعی

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

علی زینی‌وند

ویراستار: حمیدرضا قوام‌ملکی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

پارک ملت، جنبه میدان، تهران، پلاک ۱۷۱

- سرشناسه : زارعی، بهادر، ۱۳۳۵ -
عنوان و نام پدیدآور : فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خزر / بهادر زارعی، علی زینی‌وندا ویراستار حمیدرضا قوام‌ملکی.
مشخصات نشر : اسفهان: نشر دارخوین، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری : ۳۲۰ص: مصور، جنول.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۷۵۳۳-۳۵-۲
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداک : کتابخانه ناس، ۳۱۶ - ۳۱۹
موضوع : سیاست خرافیایی - دریای خزر، منطقه
موضوع : پای خزر، منطقه - موقعیت بین‌المللی
شماره افزوده : ژئوپلیتیک، علی، ۱۳۴۰ -
شماره افزوده : قوام‌ملکی، حمیدرضا، ویراستار
رده بندی کنگره : DS۳۲۱۶
رده بندی دیویی : ۹۸۹/۳۴
شماره کتابشناسی ملی : ۳۶۱-۱۲

نویسندگان : دکتر بهادر زارعی - علی زینی‌وندا

- ویراستار : حمیدرضا قوام‌ملکی
ناشر : انتشارات دارخوین
صفحه آرای / طرح جلد : واحد طراحی و گرافیک موسسه برای فردای شرق
قطع / سال چاپ : وزیری / ۱۳۹۳
بوت چاپ : اول
تعداد صفحه : صفحه ۳۲۰
شمارگان : ۲۰۰۰ نسخه
قیمت : ۳۰۰۰۰ تومان
لینوگرافی، چاپ و صحافی : موسسه برای فردای شرق
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۷۵۳۳-۳۵-۲

فهرست مطالب

فصل اول: مفاهیم جغرافیایی و ژئوپلیتیکی منطقه خزر

مقدمه	۹
معرفی جغرافیایی دریای خزر	۱۴
الف - خطوط دریایی	۱۸
ب - خطوط هوایی	۲۰
ج - راه آهن	۲۰
ایران و شوروی و حاکمیت بر دریای خزر	۲۳
خزر در عصر جدید و منابع آن	۲۶
منابع نفت و گاز دریای خزر	۳۰
۱- موقعیت نسبی دریای خزر و رقابت‌های ژئوپلیتیکی پیرامون آن	۳۲
۲- موقعیت خصوصی خزر و مرزهای دریایی آن	۳۸
فرصت‌های ژئوپلیتیکی دولت‌های ساحلی خزر در شرایط کنونی	۴۰

فصل دوم: روابط خارجی جا با کشورهای منطقه خزر: فرصت‌ها و تهدیدات

روابط اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با کشورهای منطقه خزر	۴۴
روابط ایران با کشورهای منطقه خزر و راهبردی کشورها پیرامون مسائل خزر	۴۵
۱ - آذربایجان	۴۵
روابط جمهوری اسلامی ایران با آذربایجان	۴۶
دیدگاه آذربایجان در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر	۴۹
چالش ایران و آذربایجان بر سر میدان نفتی البرز	۵۵
۲ - روابط جمهوری اسلامی ایران با قزاقستان	۵۶
دیدگاه قزاقستان در خصوص دریای خزر	۵۹
۳- روابط جمهوری اسلامی ایران با ترکمنستان	۶۳
دیدگاه ترکمنستان در خصوص دریای خزر	۶۷
۴- روابط جمهوری اسلامی ایران با روسیه	۷۰

۷۰	موقعیت جغرافیایی
۷۲	دین و مذهب در روسیه
۷۳	تحولات سیاسی روسیه
۷۴	روابط روسیه با ایران پس از شوروی
۸۱	دیدگاه روسیه در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر
۸۱	از ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۸
۸۴	از ۱۹۹۸ تا سال ۲۰۰۳
۸۷	تأملی بر رفتار ژانوس گونه روسیه در منطقه خزر
۹۱	دیدگاه پوتین در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر

فصل سوم: جمهوری اسلامی ایران و منطقه خزر

۱۰۸	استراتژی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خزر
۱۳۲	پیشنهادهای ایران جهت افزایش سهم خود در خزر
۱۳۸	مذاکرات رؤسای ساحل نشین روسته آباد
۱۴۳	نشست سران خزر در تهران
۱۴۸	نشست سران خزر بدون ایران در کتاه
۱۵۲	آمریکا، ایران و رژیم حقوقی دریای خزر
۱۵۴	فرصت‌ها و تهدیدهای جمهوری اسلامی ایران در منطقه خزر
۱۵۷	تأثیرات منابع نفت و گاز بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران
۱۵۹	جایگاه ژئوکالچر ایران در منطقه خزر
۱۶۶	ژئوپلیتیک انرژی کشورهای ساحلی خزر (فرصت‌ها و تهدیدها)
۱۷۱	منطقه خزر عرصه رقابت ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک آمریکا، روسیه و ایران

فصل چهارم، منطقه خزر و قدرت‌های فرامنتقه‌ای

۱۸۲	اهداف و منافع قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنتقه‌ای در منطقه خزر
۱۸۳	۱- منافع سیاسی و ژئواستراتژیک آمریکا
۱۹۴	چشم‌انداز حضور پایگاه‌های نظامی آمریکا و ناتو در منطقه خزر و تأثیر آن بر امنیت منطقه
۲۰۲	۲- اهداف و منافع اتحادیه اروپا
۲۰۹	۳- اهداف و منافع روسیه
۲۱۵	۴- اهداف و منافع چین
۲۲۳	۵- اهداف و منافع ترکیه
۲۲۷	۶- ژاپن در منطقه خزر
۲۲۹	۷- هند در منطقه خزر
۲۳۰	۸- اهداف و منافع رژیم صهیونیستی اسرائیل
۲۳۵	اشتراک و اختلاف منافع قدرت‌های بزرگ در منطقه خزر

فصل پنجم: سازمان‌های منطقه‌ای و کشورهای حوزه خزر

۲۴۰	سازمان همکاری اقتصادی (اگو)، فرصت‌ها و چالش‌های ایران
۲۴۴	چالش‌های ایران در منطقه اگو

فرصت‌های جمهوری اسلامی ایران در منطقه اکو	۲۴۵
رقابت‌های ژئوپلیتیکی	۲۴۶
سازمان همکاری شانگهای	۲۴۷
ایران و سازمان همکاری شانگهای	۲۴۹

فصل ششم: منطقه خزر و مسیر لوله‌های نفت و گاز

کشمکش و زور آزمایی‌های ژئوپلیتیکی بر سر مسیر لوله‌های نفت و گاز	۲۵۶
۱- مسیرهای غربی	۲۵۷
ایران و خط لوله گاز ناباکو	۲۵۷
۲- مسیرهای جنوبی	۲۶۳
دلایل عدم اقبال مسیر جنوبی (ایران)	۲۶۸
۳- مسیرهای شرقی	۲۶۹
۴- مسیرهای شرقی	۲۷۰
۵- مسیر جنوب شرقی (تایم)	۲۷۱
۶- خط لوله ماورا آلتائو (تاناب)	۲۷۱

فصل هفتم: جمهوری اسلامی ایران و قفقاز جنوبی (حوزه غربی خزر)

معرفی منطقه قفقاز	۲۷۴
فرصت و تهدیدات جمهوری اسلامی ایران در منطقه قفقاز جنوبی	۲۷۵
بحران‌های غربی منطقه خزر	۲۸۲
جمهوری آذربایجان	۲۸۲
۱- بحران قره باغ	۲۸۲
۲- عدم یکپارچگی سرزمین	۲۸۳
۲- بحران‌های گرجستان	۲۸۴
نقش اسرائیل در بحران گرجستان و چالش نوین ایران	۲۸۷
پازل پیچیده روابط در قفقاز جنوبی و نگرانی‌های روسیه	۲۸۸
منافع و اهداف امنیتی ایران در قفقاز جنوبی	۲۹۰
منابع آلوده کننده دریای خزر	۲۹۵
آلوده کنندگان خزر	۲۹۸
برنامه محیط زیست خزر	۳۰۳

فصل هشتم: نتیجه گیری و پیشنهادات

نتیجه گیری	۳۰۸
پیشنهاداتی در خصوص ایران در منطقه خزر	۳۳۸
منابع	۳۴۵

فهرست نقشه‌ها

نقشه شماره ۱	حدود جغرافیایی خزر	۱۷
نقشه شماره ۲	راه‌های اصلی حمل و نقل آبی دریای خزر	۱۹
نقشه شماره ۳	قلمرو جغرافیایی شوروی	۲۴
نقشه شماره ۴	آذربایجان	۴۷
نقشه شماره ۸	آذربایجان پیرامون رژیم حقوقی خزر	۵۳
نقشه شماره ۲	نقشه سیاسی قزاقستان	۵۷
نقشه شماره ۷	نحوه تقسیم سرزمین نوار ساحلی ۴۵ مایل	۶۱
نقشه شماره ۸	نحوه تقسیم دریای خزر بر اساس خط میانه	۶۳
نقشه شماره ۹	نقشه سیاسی جمهوری ترکمنستان	۶۵
نقشه شماره ۱۰	نقشه سیاسی فدراسیون روسیه	۷۵
نقشه شماره ۱۱	طرح پیشنهادی ۲۰ در دایره	۱۲۱
نقشه شماره ۱۲	طرح تقسیم دریای شمال بر اساس سهم برابر	۱۳۳
نقشه شماره ۱۳	طرح اول ایران برای افزایش سهم خزر	۱۳۴
نقشه شماره ۱۴	طرح دوم ایران	۱۳۷
نقشه شماره ۱۵	مسیر عبور لوله‌های نفت و گاز	۲۴۴

فهرست جداول

جدول شماره ۱	مهم‌ترین خلیج‌ها و شبه جزایر دریای خزر	۱۶
جدول شماره ۲	حجم ذخایر ثابت شده نفت و گاز در خزر	۳۱
جدول شماره ۳	طول سواحل کشورهای حوزه خزر	۳۹
جدول شماره ۴	ذخایر تولید نفت دریای خزر	۱۶۹
جدول شماره ۵	ذخایر تولید گاز دریای خزر	۱۶۹
جدول شماره ۶	اهداف و منافع آمریکا در منطقه خزر	۱۸۸
جدول شماره ۷	اهداف و منافع اتحادیه اروپا در خزر	۲۰۵
جدول شماره ۸	اهداف و منافع روسیه در خزر	۲۱۳
جدول شماره ۹	اهداف و منافع چین در خزر	۲۲۰
جدول شماره ۱۰	موقعیت و دغدغه بازیگران عمده شانگهای	۲۴۹
جدول شماره ۱۱	اهمیت سازمان همکاری شانگهای از منظر بازیگران	۲۵۰

مقدمه

حاصل بررسی‌ها و کوشش‌های اندیشمندان در عرصه سیاست و روابط خارجی دولت‌ها دست یافتن به دو اصل اساسی و مشترک پیرامون جهت‌گیری‌های کلان و سیاست‌گذاری‌های خارجی آنان بوده است. اصل اول پژوهش‌های بین‌المللی که چارچوب نظری این تحقیق را هم تشکیل می‌دهد این است که جهت‌گیری سیاست خارجی دولت‌ها متأثر از ذات کشورها و یا عوامل و مواد تعیین‌کننده مستقل از تحولات روز آنان است. سرزمین، منابع، جغرافیا، ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک، موقعیت ارتباطی، نسبی و خصوصی، فرهنگ، ذات فرهنگی یک ملت و اهداف و نیازهای امنیتی دولت از جمله این عوامل هستند. این دسته از عوامل به‌کندی متحول می‌شوند اما اثر قابل توجهی بر مسیر حرکت سیاست و روابط خارجی کشورها می‌گذارند. بنابراین صرف نظر از حزب یا فرد حاکم در رأس حکومت، نوعی استمرار در اهداف و منافع ملی دولت‌ها را ایجاد می‌نمایند. لذا اعتقاد است، این‌تئولوژی‌ها و سلیقه‌های شخصی و گروهی قادر به تحت الشعاع قرار دادن سیاست‌های اسلاف آنها نبوده است. از این رو در اغلب موارد به رغم وجود فلسفه‌های خاص اجتماعی، موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی به صورت یکی از عوامل ثابت بخش در جهت استقلال و منافع استراتژیک یک دولت در صحنه سیاست بین‌الملل جلوه‌گر می‌شوند تا آنجا که سایر عوامل تحت الشعاع عوامل مزبور قرار می‌گیرند. بنابراین کارآمدی سیاست خارجی یک کشور نیز باید بر پایه‌های ثابت اصول سیاست خارجی آن استوار و استقرار یابد.

بنابر آنچه بیان شد و بر مبنای یافته‌های نظری اندیشوران عرصه سیاست بین الملل و سیاست خارجی، عامل ژئوپلیتیک و مؤلفه‌های سخت و نرم افزاری آن تأثیر قاطع و مستقیمی بر سیاست خارجی هر کشوری دارد. در این پژوهش کوشش نگارنده بر این بوده است تا به بررسی عوامل ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر، سیاسی، اقتصادی، امنیتی و ... تأثیرگذار بر روابط و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خزر با نگرشی سیستمی و کلان نگر که خصلت پژوهش‌های ژئوپلیتیکی است، بپردازد. موضوعات مورد مطالعه منطقه خزر در این کتاب در هفت فصل تنظیم و تدوین شده است.

در فصل اول؛ ابتدا تلاش شده است تا به اختصار موقعیت جغرافیایی منطقه خزر پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، ظهور سه کشور جدید در حوزه و ایجاد یک منطقه نوین جغرافیایی و ژئوپلیتیکی مورد بررسی قرار گیرد. در ادامه این فصل به بررسی موقعیت نسبی و خصوصی دریای خزر در بین پنج کشور مورد مطالعه و کاوش قرار گرفته و اینکه این موقعیت نسبی ممتاز خزر چه رقابت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای بین بازیگران بوجود آورده، ادامه یافته است. پیشنهادهای جمهوری اسلامی ایران جهت افزایش سهم خود در خزر که از سال ۱۳۷۱ تاکنون مطرح شده، بخشی از این پژوهش در فصل نخست است. همچنین فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی دولت‌های ساحلی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال کشورهای منطقه و قدرت‌های فرامنطقه‌ای یکی از موضوعات مهم این فصل است که تلاش شده است تا به بررسی و کنکاش پیرامون این موضوع بپردازد.

فصل دوم؛ این کتاب به روابط خارجی جمهوری اسلامی ایران با کشورهای منطقه اختصاص یافته است. ابتدا کوشش شده است تا روابط اقتصادی و سیاسی پنج کشور حوزه خزر با جمهوری اسلامی ایران به پردازیم، سپس سعی بر این بوده است تا دیدگاه تک تک کشورها پیرامون رژیم حقوقی خزر مورد توجه و نقاط قوت و ضعف آنان و دیدگاه جمهوری اسلامی ایران در خصوص موضع هر کشور مورد بررسی قرار گیرد. در ادامه دیدگاه جمهوری اسلامی ایران از ابتدا تاکنون همچنین تغییر نگرش جمهوری اسلامی ایران در باره موضع خود در خصوص رژیم حقوقی دریای خزر مورد توجه قرار گرفته است. در این فصل بنا بر این

بوده است تا دیدگاه روسیه و تغییر نگرش این کشور درباره رژیم حقوقی خزر و تلاش در جهت تحقق منافع ملی بدون همکاری و همراهی با همه کشورها مورد تتبع قرار گیرد.

در فصل سوم؛ این کتاب بنا بر این بوده است تا استراتژی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خزر که راهبردی جامع و هم جانبه در قبال سایر بازیگران است پرداخته شود. بخشی از این کتاب به راهبردهای آمریکا در قبال ج.ا.ایران و موانع تراشی این کشور در قبال اهداف و برنامه‌های جمهوری اسلامی ایران اختصاص یافته است. در ادامه ژئوکالچر ایران در منطقه تاریخی قلمرو ایران توجه شده و اینکه این منطقه ژئوکالچری می‌تواند زمینه ساز ارتقا روابط خارجی ایران با سایر کشورها را به همراه داشته باشد، مورد توجه قرار گرفته است.

فصل چهارم؛ کتاب به اهداف و منافع قدرت‌های فرا منطقه‌ای نظیر اتحادیه اروپا، آمریکا، روسیه، چین، رژیم صهیونیستی اسرائیل پرداخته و همچنین اهداف ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک آمریکا در منطقه خزر و اثراک و اختلاف منافع قدرت‌ها با یکدیگر در این منطقه مورد توجه قرار گرفته است.

فصل ششم؛ به سازمان‌های منطقه‌ای کشورهای عضو در حوزه خزر اختصاص یافته است. سازمان‌هایی چون سازمان همکاری اقتصادی و فرصت‌ها و چالش‌ها فرا روی ایران و کشورهای عضو را مورد بررسی قرار داده است. در ادامه سازمان همکاری اقتصادی شانگهای، فرصت‌ها و چالش‌های فرا روی ج.ا.ایران در این سازمان مورد کاش قرار گرفته است.

در فصل ششم؛ تلاش و کوشش بر این بوده است تا زوایای ژئوپلیتیکی مسیر لوله‌های نفت و گاز منطقه خزر از مسیرهای شمال، جنوب، شرق و غرب را مورد بررسی قرار گیرد. انتخاب بهترین و کوتاه‌ترین مسیر لوله‌ها از جنوب اما ریسک ژئوپلیتیکی بین غرب به خصوص آمریکا با جمهوری اسلامی ایران مسیر طولانی‌تر (۳۰۰ کیلومتر طولانی‌تر)، غرب را که از چند کشور نسبتاً ناامن عبور می‌کند بر مسیر جمهوری اسلامی ایران (مسیر جنوبی) که تنها یک کشور است ترجیح داده می‌شود، در این فصل مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است.

فصل هفتم که فصل پایانی این کتاب است به بررسی پیرامون جایگاه جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی اختصاص یافته است. اینکه جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی

دارای چه فرصت‌ها و چالش‌هایی است، همچنین منافع و اهداف امنیتی جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان این فصل تلاش شده است تا دریای خزر را از ابعاد زیست محیطی و کنوانسیون‌های موجود و مصوب برای این دریا بین پنج کشور مورد بررسی قرار گیرد.

امید آنکه مفید و مؤثر افتد

بهادر زارعی - علی زینی وند تابستان ۱۳۹۳